

ES-SEVÂDU'L-AZAM'IN FARKLI NÜSHALARI VE MÜELLİFLERİ ÜZERİNE

Adem ARIKAN

Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

ademarikan@yahoo.com

Özet

Türkler arasında İslâmiyetin yayılmasında önemli etkisi olan Sâ mânîler/Sâmânoğulları Devleti'nin (204-395/819-1005) merkezinde Hanefî âlimlerin görüşleri büyük itibar görmekteydi. Sâ mânî emîri İsmâîl b. Ahmed'in (279-295/892-907) isteğiyle toplanan Mâverâünnehir bölgesinden âlimler bir akide metninin yazılmasını kararlaştırdı. Bu görev Hanefî âlim el-Hakîm es-Semerkandî'ye (ö. 342/ 953) verildi. Semerkandî bunun için *es-Sevâdu'l-A'zam* ismiyle bilinen eseri yazdı. Arapça yazılmış olan bu eserin halkın da istifade etmesi için Farsça tercümesinin yapılması emredildi. Farsça çevirisini yapanın kimliği bilinmemektedir. *es-Sevâdu'l-Azam*'ın müellifi Semerkandî olarak bilinmektedir. Fakat kitabın bazı yazma nüshalarında müellif olarak Semerkandî'den önce yaşamış farklı isimler yer almaktadır. Bu nüshaların giriş kısmında matbu nüshalarda yer almayan bilgiler bulunmaktadır. Bu tebliğde bu farklı nüshalardan bazıları tanıtılıp müellif olarak gösterilen isimlerin kitabın yazılış süreciyle ilgileri ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hanefî, *es-Sevâdu'l-A'zâm*, el-Hakîm es-Semerkandî, Ebû Hafs el-Kebîr el-Buhari, Ebû Hafs es-Sağîr el-Buhârî.

al-Sawâd al-A'zam's Difference Copies and Authorities

The Samanid dynasty (204-395/819-1005) had an important influence on the spread of Islam among the Turks. During that period, The views of the Hanafi scholars were highly regarded. Samanid amir Esmâ'îl b. Ahmad (279-95/892-907) gathered the scholars of Samarqand, Bokhara and Transoxania and ordered them to write a book expounding the Sunnite doctrine. They given this task to the Hanafi scholar al-Hakim al-Samarqandi (d. 342/953). And Samarqandi wrote a work called *al-Sawâd al-A'zam* for this. This work, written in Arabic, was ordered to be translated into Persian for the benefit of the public. The Persian version was prepared by an anonymous translator. Samarqandi is known as the author of *al-Sawâd al-A'zam*. However, in some manuscripts of the book, there are different names that lived before Samarkandi as the writer. In the introduction of these copies, there is information not included in the printed copies. In this paper, some of these different copies will be introduced and their authors will be discussed.

Keywords: Hanafi, al-Sawâd al-A'zam, al-Hakim al-Samarkandi, Abu Hafs al-Kabir al-Bukhari, Abu Hafs al-Sagir al-Buhari.

es-Sevâdu'l-A'zam'ın Yazılma Süreci

Türkler'in İslam dinine giriş sürecinde Sâ mânîler dönemi önemli gelişmelere sahne olmuştur. Sâ mânî yöneticileri Hanefî mezhebından âlimlerin görüşlerine değer vermekteydi. Samânîler döneminde yazılmış bir akâid metni günümüze gelmiştir. Sâ mânî emiri İsmail döneminde yazılan *es-Sevâdu'l-A'zam* adlı kitabın yazılış sebebi¹ Farsça tercümesinin girişinde anlatılmaktadır:

¹ Arapça olarak bir yazma nüshasının öncesinde de anlatılmaktadır. Burada eserin yazılması emrini veren emirin ismi zikredilmez. Muhammed Pârsâ'nin Farsça tercümeden yazdığı muntahab eserinde verdiği bilgilere benzer bir açıklama yapılır. el-Hakîm es-Semerkandî, *es-Sevâdü'l-A'zam*, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, nu: 3137, v. 54b.

Bu kitabın tasnif sebebi şudur: Yoldan çıkmışlar, ehl-i bid'at ve ehl-i ehvâ Semerkand, Buhâra ve Mâverâünnehir'de çoğalmıştı. Semerkand, Buhâra ve Mâverâünnehir âlimleri toplandılar. "Babalarımız ve dedelerimiz Sünnet ve cemâat yolundaydı. Günümüzde ise farklı hevâ sahipleri ortaya çıktı. Geline nokta bizi korkutuyor" diye konuştular. Bu söz Horasan emirine ulaştırıldı. Emîr-i Âdil İsmail (279-295/892-907) Abdullah b. Ebî Cafer ve diğer fakihlere "babalarımızın takip ettiği yolu, doğru mezhebi ve Sünnet ve Cemâat yolunu beyan etmeleri" emrini verdi. Âlimler (eimme), Hoca Ebu'l-Kâsım Semerkandî'ye (ö. 342/ 953) işaret edip ona "Bize Hz. Peygamber'in yürüdüğü doğru yolu, Sünnet ve Cemaat yolunu göster." dediler. Semerkandî bu kitabı Arapça yazdı. Horasan emirinin yanına gitti, kitabını ona arz etti ve "Doğru yol, Sünnet ve Cemâat yolu budur" dedi. Horasan emiri "bu kitabı Farsça'ya tercüme edin. Havâssa olduğu gibi avâma / halka da faydalı olsun. Mezhebi iyi olsun, hevâ ve bidattan uzak olsun" diye emir verdi.²

Burada âlimler içerisinde özellikle ismi zikredilen Abdullah b. Ebî Cafer'in kimliğinin tepiti için bazı bilgiler değerlendirilebilir. Abdullah'ın babası Ebû Cafer, Emîr İsmail döneminde kâdı olan Ebû Cafer Muhammed b. Ahmed b. Mûsâ el-Berkedî (ö. 298/902) olmalıdır. Ebû Cafer el-Berkedî, ilerine es-Sevâdu'l-Azam'ın bazı yazmalarında müellif olarak gösterildiği için detaylı tanıtılacak olan Ebû Abdillâh b. Ebû Hafis (Ebû Hafis es-Sagîr) ve başka âlimlerden rivayette bulunmuştur.³ Sonraki Sâmânî emiri Ahmed b. İsmail döneminde (295-301/907-914) de Berkedî nisbeli bir âlim olan Ahmed b. İbrahim el-Berkedî de kâdı olarak görev yapmıştır.⁴

Hakîm Semerkandî *es-Sevâdu'l-Azam*'ı Arapça yazıp emire sunduğunda emir halk da istifade etsin diye kitabın Farsça'ya tercüme edilmesini emrettiğine⁵ dair yukarıdaki ifadeden kitabın Farsça tercümesinin yapılmasını da Emir İsmail'in istediği anlaşılabilir. Ancak *es-Sevâdu'l-Azam*'ın Arapça metninin yaklaşık 290/903 yılında yazıldığı, Farsça tercümenin 370/981 yılında yapıldığı tahmin edilmektedir.⁶ Farsça çeviriyi yapan mütercim açıkça II. Nûh b. Mansûr (365-387/976-997) tarafından verilen emir üzerine tercümeyle cem ettiğini yazmaktadır:

"Ben bu kitabı Farsça cem ettim. Çünkü Horasan emiri Nuh b. Mansur bütün Mâverâünnehir âlimlerinin toplanmasını, doğru yolu, Hz. Peygamber'in arkadaşlarının, hulefâ-i râşidînin siretini bildirmelerini istedi. O Ehl-i Sünnet ve Cemâat'tir yani Sünnet ve Cemâat mezhebidir, âlimlerin mezhebidir. O imamların imamı, fıkıh âlimlerinin efendisi, din ve ilmin kedhudası, fıkıhın şahinşahı Ebû Hanife Numan b. Sâbit'in mezhebidir. Onun bütün arkadaşları bu mezhep üzereydi. Bütün Ehl-i Sünnet ve Cemâat bu mezhep üzereydi. Çünkü Allah "Bu benim dosdoğru yolumdur. Buna uyun; (başka) yollara sapmayın."⁷ buyurmuştur. Hz. Peygamber de 'size Sevad-ı Azam gerekir' demiş, 'Sevad-ı Azam nedir?' diye sorulduğunda 'benim ve ashabımın üzerinde olduğu

² el-Hakîm es-Semerkandî, *Terceme-i es-Sevâdü'l-A'zam*, neşr. Abdulhay Habîbî, Tahran 1348/1969, s. 18.

³ Necmüddin Ömer en-Nesefî, *el-Kand fî Zikri Ulemâi Semerkand*, tahkik: Yusuf el-Hadî, Tahran, 1420/1999, s. 326; Abdulkerim es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, tahkik: Abdullah Ömer el-Bârûdî, Beyrut, Dâru'l-Cinân, 1408/1988, I, s. 326.

⁴ Ebû Bekir Muhammed b. Cafer en-Narşahî, *Târîh-i Buhârâ*, çev. Erkan Göksu, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2013, s. 6.

⁵ *Terceme-i es-Sevâdü'l-A'zam*, s. 17.

⁶ *Terceme*, (neşreden giriş), s. 11, 12.

⁷ En'âm, 153

(yol)' buyurmuştur."⁸

Mütercim, Ali İbnü's-Suğdî, Ebû Muhammed b. Abdillâh b. el-Abbâs el-Mervezî, Hoca İmâm Zâhid Ebû'l-Kâsım el-Hakîm es-Semerkindî isimlerinden oluşan senedi kullanmaktadır. Tercümenin girişindeki ifadeler Arapça metininden farklıdır. "Size tavsiye/vasiyet ederim" diye başlayan bilgiler de Arapça metinde yoktur. Burada Ehl-i Sünnet ve Cemâat yolundan gidilmesi ve ehl-i bidattan uzak durulması da tavsiye edilmektedir. "Kendi mezhebine tutun, ehl-i hevâ ve ehl-i bidat'tan (hevâdârân ve bidat) uzak dur. Onlarla oturma, arkadaşlık etme. Onların arkalarında namaz kılma. Ehl-i hevâ'nın yeri cehennemdir" denilmektedir.⁹

Pak din için Allah'ın ve Hz. Peygamber'in emirlerine, Hulefa-i Raşidin Ebu Bekir, Ömer, Osman ve Ali'nin, tâbiûn ve tebe-i tâbiûnin siretlerinin nasıl olduğuna, halka ne emir verdiklerine bakılmalıdır. Onların yolunda devam etmeli, bundan sapmamalıdır. Hevâ ve bidattan uzak durulmalıdır.¹⁰

Arapça metin ile Farsça çeviri arasında birçok farklılık vardır. Bunlar genelde tercümede bazı meseleler ile ilgili ilave rivayetler, hikâyeler ve açıklamalar şeklindedir. Tercümede bazı meselelerde kısaltmalar da yapılmıştır. Ayrıca 55. meseleden itibaren Arapça metinde olmayan konular tercümede yer almıştır. Bunlardan 55. meselede yaratılmışların, milletlerin ve dinlerin çeşitleri, 56. meselede İslam mezhepleri ve alt kolları olan 73 fırka, 57. meselede bidatçılar (mübtediân) ile ilişki kurulmaması, 58. meselede misvak kullanımı ve başka bazı sünnet uygulamaları, 59. meselede hacamat yaptırmak, 60. meselede teravih namazı ele alınmakta olup Arapça metinde bu başlıklar mesele olarak yer almaz.

*Terceme-i es-Sevâdü'l-A'zam'*daki İslam mezheplerinin 73 fırka sayılarak ele alındığı 56. mesele Arapça metinde yoktur. Bunun mütercim tarafından ilave edildiği düşünülebilir. Ancak bu başlıktaki bilgiler için de kaynağın Hakîm Semerkandî olduğunu netleştiren bir ifade vardır: "Hoca Ebu'l-Kâsım Hakîm dedi ki: onların nâmlarını beyan edeyim, onların fiillerini ayrı ayrı şerh edeyim ki insanlarlar onları bilsinler ve onlardan kaçınsınlar."¹¹ Yetmiş iki tane fırka sayıldıktan sonra yetmiş üçüncü olarak "Sünniyân ve Cemâtiyân ve Nâciyân" isimlendirmesiyle kurtuluşa erecek fırkanın (nâciyân) Ehl-i Sünnet ve Cemâat mensupları olduğu ifade edilmektedir. Burada adları verilen birçok fırka için kullanılan isimlendirme diğer klasik mezhepler tarihi kaynaklarından farklıdır.¹² Mezheplerle ilgili verilen bilgiler Muhammed Takî Dânişpejûh tarafından neşredilen Arapça risale¹³ ile içerik bakımından büyük oranda benzer olmasına rağmen bazı farklılıklar da vardır. *Terceme-i es-Sevâdü'l-A'zam'*daki mezheplerle ilgili bilgiler ile benzer içeriğe sahip müstakil

⁸ *Terceme*, s. 22.

⁹ *Terceme*, s. 19.

¹⁰ *Terceme*, s. 22.

¹¹ *Terceme*, s. 167.

¹² *Terceme*, s. 166-190.

¹³ Muhammed Takî Dânişpejûh, "Dü Risâle der bâre-i Heftâdu du Gürûh", *Neşriyye-i Dânişkede-i Edebiyyât-ı Tebrîz*, sayı: 79, 1345/1966 s. 249-254).

Arapça risaleler de tespit edilmiştir.¹⁴

Muhammed Pârsâ (ö. 822/1420) *es-Sevâdu'l-Azam'*ın Farsça tercümesinden seçerek (intihâb) yazdığı eserini 29 Recep 795 / 10 Haziran 1393 tarihinde tamamlamıştır.¹⁵ Muhammed Pârsâ eserin başında yazılma sebebini anlatırken Sâ mânî emirinin âlimleri toplaması ve bu toplantıda bu metni yazma görevinin Semerkandî'ye verilmesini anlatır, ancak emirin adını zikretmez. *es-Sevâdu'l-Azam'*ın bir yazma nüshasının öncesinde de Arapça olarak eserin tasnif sebebi anlatılmaktadır. Burada da emirin ismi zikredilmez.¹⁶

***es-Sevâdu'l-Azam'*ın Farklı Nüshalarında Müellifler**

*es-Sevâdu'l-Azam'*ın müellifi olarak Hakîm Semerkandî bilinmektedir. Yukarıda Farsça çevirisinin girişinden aktarılan bilgiler de bunu ifade etmektedir. Ancak bazı kaynaklarda ve bazı yazma nüshalarda *es-Sevâdu'l-Azam'*ın müellifi olarak farklı isimlerin yer aldığı bilgiler vardır.

Necmuddin Ebû Şuca' Menkûbers b. Yalınkılıç et-Türkî en-Nâsirî (ö. 652/1254), *en-Nûru'l-lâmi' ve'l-burhânu's-sâti' şerhu akâdeti'l-İmam et-Tahâvî* adlı kitabında *es-Sevâdu'l-Azam'*ın yazarı (eimme) olarak üç Hanefî âlimin ismini vermektedir: Ebu Hafs el-Kebîr (ö. 217/832), Ebû'l-Kâsım el-Hakim es-Semerkandî, Ebu Abdirrahman b. Ebî'l-Leys el-Buhârî (ö. 307/919).¹⁷

Farklı yazma nüshalarındaki müellif kayıtlarında buna benzer ifadeler yer almaktadır.

*es-Sevâdu'l-Azam'*ın Kasidecizade nu:726 nüshasının kapağındaki ifadelere göre metin Ebû Abdillah b. Ebî Hafs, Ebû Abdirrahman b. Ebî'l-Leys el-Buhârî ve Ebû'l-Kâsım el-Hakîm es-Semerkandî olmak üzere üç kişinin kelamından ortaya çıkarılmıştır (mustehrac).¹⁸

Ulaşabildiğimiz bazı *es-Sevâdu'l-Azam* yazmalarının müellifleri olarak bu isimler gösterilmektedir.

Ebû Hafs el-Kebîr (ö. 217/832)

*es-Sevâdu'l-Azam'*ın bazı yazma nüshalarında müellif olarak Ebû Hafs el-Kebîr ismi verilmektedir.¹⁹ Bu nüshaların başında yer alan ve birkaç sayfa süren Âl-i İmrân 7.

¹⁴ Gömbeyaz, Kadir. *İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*. Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2015, s. 165.

¹⁵ Muhammed Pârsâ, *Risâle Müntehabe min Akâdeti Ebî'l-Kâsım es-Semerkandî*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, nu: 1663, (213b-242b), v. 242b.

¹⁶ el-Hakîm es-Semerkandî, *es-Sevâdu'l-Azam*, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, nu: 3137, v. 54b.

¹⁷ Necmuddin Ebû Şuca' Menkûbers b. Yalınkılıç et-Türkî en-Nâsirî (ö. 652/1254), *en-Nûru'l-lâmi' ve'l-burhânu's-sâti' şerhu akâdeti'l-İmam et-Tahâvî*, Süleymaniye Kütüphanesi, Murad Molla nu:1394, v. 2b; Köprülü Kütüphanesi, Fazıl Ahmed Paşa, nu: 861, v. 3b. (*وذلك كله من كلام ائمة كتاب السواد الاعظم كالامام ابي حفص الكبير و ابي القاسم اسحاق بن محمد الحكيم السمرقندي و ابي عبد الرحمن بن ابي الليث البخاري ومن كلام رئيسهم امام الهدي ابي منصور محمد بن محمد الماتريدي في كتاب التاويلات ومن كلام الاستاذ الاجل سيف الحق النسفي (في اصوله ومن كتاب تحديد ادلة الشرع للقاضي ابي زيد الدبوسي رحمه الله*)

¹⁸ Kasidecizade, nu: 726 (*كتاب السواد الاعظم في اصول الدين علي مذهب امام الائمة وسراج الامة وكاشف الغمة ابي حنيفة النعمان بن ثابت قدس الله تعالى (روحه مستخرج من كلام ابي عبد الله بن ابي حفص و ابي عبد الرحمن بن ابي الليث البخاري و ابو القاسم الحكيم السمرقندي رضوان الله عليهم اجمعين*)

¹⁹ Ali Emiri Kütüphanesi, AEArb1189. Hem kapakta Ebû Hafs el-Kebîr müellif olarak gösteriliyor, hem de kitapta yer verilen ilk rivayetin senedi Ebû Hafs ile başlıyor. Fransa bibliotheque nationale 824.1. Kapakta Ebû Hafs el-Kebîr müellif olarak gösteriliyor, sened Ebû Hafs ile başlıyor. Süleymaniye ktp Fatih nu: 3137, 55b. Ebû Hafs el-Kebîr senedi ile başlamaktadır. Öncesinde Arapça olarak kitabın telifiyle ilgili bilgiler verilmiştir.

ayetin tefsiriyle ilgili bilgiler günümüzde basılmış müshalarda yoktur. Ayateteki “kalplerinde eğrilik bulunanlar, fitne çıkarmak ve te’vil etmek için ondaki müteşâbihlerin peşine düşerler” kısmıyla ehl-i bid’at mezheplerinin ilişkilendirildiği görülmektedir. Basılmış nüshalarda olmayan ancak yazmalarda yer alan başka önemli bir detay da rivayetlerin senedleridir. Bu senedler bölgedeki ilim çevrelerinin bağlantıları için önemli veriler sağlamaktadır.

Ebu Hafs el-Kebir Ahmed b. Hafs b. ez-Zibrikân b. Abdillâh b. el-Bahr el-İclî el-Buhârî²⁰ 150/767 yılında doğmuştur. Benî İcl kabilesinin mevlası olduğundan²¹ kendisi²² ve soyundan gelen âlimler için el-İclî nisbeleri de kullanılmaktadır.

Nerşahî'nin (ö. 348/959) verdiği bilgilere göre Ebû Hafs el-Kebir, hem zahid hem de âlimdi. Bağdat'a gidip İmam Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/767) öğrencilerinden İmam Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî'den (ö. 189/805) ders almıştır. Nerşahî'ye göre “Buhara, ondan dolayı Kubbetü'l-İslâm haline gelmişti. Buharalılar, onun sayesinde ilim sahibi olmuşlardı.” Nerşahî, Ebû Hafs'ın dindarlığına dair rivayetler kaydetmektedir. Muhammed Tâlût isimli emir Ebû Hafs'ın huzurunda heybetinden etkilenerek konuşamamış, Muhammed b. Selâm Beykendî (ö. 225/839) rüyasında Ebû Hafs'ı Hz. Peygamber'in önünde oturmuş, kitap okurken görmüştür. Ebu Hafs 217/832 yılında vefat etmiştir. O, duası kabul edilen biri olarak bilinmektedir. Buhârâ'daki mezarı da duaların kabul olunduğu yer diye bilinen tepededir. O tepeye, Hacı İmam Ebu Hafs Tepesi derler. İnsanlar, o mezarı kutsal sayarlar. O yere Hakrah Kapısı (yani doğruluk yolunun kapısı) derler. Çünkü insanlar fetvayı Ebu Hafs'a soruyorlardı. Onun evinin kalıntıları Nerşahî'nin zamanına kadar kalmıştır.²³

Ebu Hafs el-Kebir Irak'tan eğitim sonrası Buhârâ'ya döndüğünde davalara bakması için yapılan kâdılık teklifini kabul etmişti. Hanımının “ilminle amel ettin mi?” demesi üzerine, “evde bir muallim buldum, ilmüne ihtiyacım var” diyerek halktan izin alıp üç yıl boyunca ilmiyle amel etmeye gayret göstermişti. Sonrasında tekrar hanımıyla iştisare etmiş, “üzerinde birilerinin hakkı olup olmadığını” sorması üzerine, arazisinden bir şey yediği bir Mecusi ile helalleşmek için parasını ödemişti. Bundan etkilenen Mecusi yetmiş kadar köylüsüyle birlikte Müslüman olmuştu. Ebû Hafs Buharalılara başından geçenleri anlatıp “bir amel binlerce fayda verir, bin sözden bir fayda gelmez” diyerek kadılık görevine başlamıştır.²⁴

Meşhur hadis âlimi Muhammed b. İsmail el-Buhari (ö. 256/870) küçük yaşta Ebû Hafs el-Kebîr'e öğrenci olmuştur.²⁵ Ayrıca Hanefi fıkıh kitaplarında anlatıldığına göre Buhârî Buhara'ya geldiğinde fetva vermeye başlamış, Ebû Hafs el-Kebîr “ehil değilsin” diyerek ona bunu yasaklamıştı. Buna rağmen verdiği bir fetva üzerine Buhârî

²⁰ Bu isim ve nesep zinciri için bakınız: Ahmed b. Mahmûd Muînülfukarâ, *Târîh-i Mollazâde der Zikri Mezâzât-ı Buhârâ*, neşr. Ahmed Gülçinmaânî, Tahran, İbn Sina, 1339, s. 18, 21, 22. Detaylar için bakınız: Murteza Bedir, “Ebû Hafs el-Kebîr”, DİA, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ebu-hafs-el-kebir>

²¹ Oğlu Ebû Abdullâh Muhammed'in Benî İcl mevlası olduğuna dair bilgi için bakınız: Şemsüddîn ez-Zehebî, *Siyeru alâmi'n-nubelâ*, tahkik: Şuayb el-Arnaûd ve diğerleri, Beyrut, er-Risâle, 1405/1985, XII, s. 617.

²² Ebû Hafs Ahmed b. Hafs el-İclî şeklinde verilen için bakınız: Ömer en-Nesefî, *el-Kand*, s. 461.

²³ en-Narşahî, *Târîh-i Buhârâ*, s. 83-86.

²⁴ Ebu Ali el-Hüseyn b. Yahya, ez-Zendevisî, *Ravzatu'l-Ulema*, Fatih, nu: 2635, v. 12a.

²⁵ ez-Zehebî, *Siyeru alâmi'n-nubelâ*, XII, s. 425.

şehirden çıkarılmıştır.²⁶

Şerhu Cemel min Usûliddîn müellifi İbn Yahya'nın belirttiğine göre Buhara'da Ebû Hafs el-Kebîr (ö. 217/832) taraftarları Ehl-i Sünnet diye bilinmektedir. Ehl-i Sünnet Belh'te Nusayr b. Yahya (ö. 268/881) taraftarları, Semerkant'ta Ebû Bekir el-Cûzcânî'nin taraftarları olan Cûzcâniyye ve Ebû Nasr el-İyâzî'nin taraftarları olan İyâziyye olarak bilinmekteydi. Ebû Nasr el-İyâzî şehit olduğunda küçük yaşta olan oğlu Ebû Ahmed babasının öğrencilerinden dersler almıştı. Bunlar arasında Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'ye üstadı olarak saygı göstermekteydi. Mâtürîdî, ilim ve mezhepler hakkında bilgisi ve takvasıyla tekti.²⁷

Buhara'da Ebû Hafs adına bir medreseden söz edilmektedir. Ebu Bekir Muhammed b. Ahmed b. Ali İbn Şâhûyeh el-Fârisî (ö. 361/ 972) Buhara'ya gelip Ebû Hafs medresesinde (medresetü Ebî Hafs el-fakîh) ders almış, memleketine döndüğünde kadılık yapmıştı.²⁸ Zehebî bununla ilgili bilgi verirken "Muhammed b. Hasan'ın öğrencisi (sâhib) Ebû Hafs'ın şehri (medîne)" ifadesini kullanmaktadır. Bu ifade muhtemelen medrese kelimesine benzer olan medîne kelimesi hatalı dizilmiştir. Aksi takdirde Buhara'da ilim geleneğinin Ebû Hafs'tan gelmesinin kastedilmiş olması da düşünülebilir.²⁹

Ebû Hafs el-Kebîr'in neslinden olan ve Şemsüleimme el-Kerderî'den (ö. 642/1244) fıkıh dersleri almış olan Sadruddin Ahmed b. Mes'ûd b. Ahmed es-Sâ'idî (ö. 655/1257) bu Ebû Hafs medresesinde ders alanlardan biridir.³⁰ Bu durum bu medrese denilen şeyin uzun süre devam ettiğini göstermektedir.

Cemalüddin Murtaza er-Râzî 630/1233 yılında yazdığı mezhepler tarihiyle ilgili *Tabsiratü'l-Avâm* adlı kitabında Ebû Hafs el-Buhârî'nin bid'atçılara karşı yazdığı eserini kullanmaktadır.³¹ Günümüze ulaşan bir yazma Ebû Hafs el-Kebîr'in *er-Reddü alâ Ehli'l-Ehvâ* adlı kitabı olarak gösterilmektedir.³² Ancak bu kitabın Bâkullânî'nin (ö. 403/1013) *Keşfü Esrâri'l-Bâtıniyye* adlı eseri olduğu anlaşılmıştır.³³ Yine Ebu Hafs el-Kebîr'e nisbet edilen Mısır'daki bir yazma nüshanın *es-Sevâdul'l-Azam* olduğu ortaya çıkmıştır.³⁴

²⁶ Şemsüleimme Muhammed es-Serahsî, *el-Mebsût*, Beyrut, Dâru'l-Marife, 1414/1993, XXX, s. 297.

²⁷ İbn Yahya b. İshak, *Şerhu Cümeli usûli'd-dîn*, (Ebû Seleme es-Semerkandî'nin Cümeli usûli'd-dîn'in devamında, müellifi meçhul kaydıyla), thk. İlham Kâsımî, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1436/2015, s. 173, 224.

²⁸ es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, III, s. 394; Ebu Muhammed el-Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudıyye fi Tabakâti'l-Hanefiyye*, I-V, 2.bs., tahkik: Abdulfettah M. el-Hulv, Mısır, Hicr, 1413/1993, III, s. 49.

²⁹ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm*, tahkik: Ömer Abdüsselam Tedmurî, Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, 1413/1993, XXVI, s. 283.

³⁰ Ebu Muhammed el-Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudıyye fi Tabakâti'l-Hanefiyye*, I-V, 2.bs., tahkik: Abdulfettah M. el-Hulv, Mısır, Hicr, 1413/1993, I, s. 330.

³¹ Cemalüddin Murtaza er-Râzî, *Tabsiratü'l-Avâm fi Marifeti Makâlâti'l-Avâm*, tahkik: Cafer Vâizî, Tahran, Sohan, 1396 (2017), s. 68, 254

³² Kütüphanenin kayıtlarındaki şekliyle: Ebu Hafs el-Kebîr el-Buhârî, Ebu Abdullah, *er-Reddü 'alâ Ehli'l-Ehvâ*, Süleymaniye Ktp Carullah 1677M, 209 varak.

³³ Detaylı bilgi için bakınız: Ali Aslan, *Bâkullânî'nin Keşfü esrâri'l-bâtıniyye adlı eserinin tahkik ve tahlili*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, 2018.

³⁴ https://www.al-furqan.com/our_is_item/manid/718058/groupid/58548

Ebû Hafs es-Sağîr (ö. 264/878)

*es-Sevâdu'l-Azam'*ın ulaşılabildiğimiz bazı yazma nüshalarında Ebû Hafs es-Sağîr olarak bilinen Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Hafs el-Buhârî (ö. 264/878) müellif olarak gösterilmektedir.³⁵ Ebû Hafs es-Sağîr, Ebu Hafs el-Kebîr'in oğludur.

Ebû Abdillâh Ebû Hafs es-Sağîr, bazı kaynaklar tarafından muhaddis olarak nitelenmekte, keramet sahibi veli bir kul olarak tanıtılmaktadır. Abdullâh İbnü'l-Mübârek'in (ö. 181/797) Merv'deki derslerine gidip gelen Ebû Abdillâh, bazen bunu keramet kabilinden kısa sürede yapmaktaydı.³⁶

Ebû Abdillâh ayrıca Buhara'da siyâsî hadiselerde ismi geçen bir âlimdir. Buhara'nın Sâ mânî yönetimine geçmesinde etkin rol almıştır. Nerşahî'nin anlatımına göre, Harezmi tarafından 260/874 yılında Buhara'ya gelen el-Hüseyn b. Tâhir et-Tâî, girdiği şavaştan sonra şehri istila etmişti. Hüseyin çok sayıda insanı öldürmüştü, şehri yağmalatmıştı. Şehrin üçte biri yanmıştı. Halk ile arasında çıkan çatışmalar sonunda Hüseyin şehirden kaçmıştı. Buhara'nın ilim ehli kişileri fakîh Ebû Abdillâh b. Ebî Hafs el-Kebîr'in yanında toplandılar. Ebû Abdillâh Semerkand'a, I. Nasr b. Ahmed b. Esed es-Sâmânî'ye (250-279/864-892) gönderdiği mektup ile Buhara için bir emir talep etmişti. Emir Nasr kardeşi İsmail b. Ahmed'i Buhara'ya gönderdi. Emir İsmail Buhara beldelerinden Kermine'ye ulaştığında orada birkaç gün ikamet etti. Ebû Abdillâh emiri karşılamak için yanında Buhara eşrafı ile Kermine'ye geldi. Emir İsmail Buhara'ya geldiği için pişman olmuştu. Çünkü yanında çok fazla askeri hazırlığı yoktu. Buhara halkının nasıl davranacağını bilmiyordu. Ebû Abdillâh Kermine'ye gelince kalbine kuvvet geldi. Ebû Abdillâh ne yaparsa şehir halkının onu doğru kabul edeceğini biliyordu. Endişesi kalmadı. Ebû Abdillâh emiri övdü, cesaretlendirdi. Onu şehre götürdüklerinde Ebû Abdillâh, şehir halkının onun üzerine altın ve gümüş saçmasını buyurdu. Emir İsmail 12 Ramazan 260/874 tarihinde Buhara'ya girmişti. Böylece şehir huzura kavuştu. Abisi I. Nasr ile birkaç defa anlaşmazlığa düşüp, hatta savaşan I. İsmâil b. Ahmed, Nasr'ın vefatı üzerine Semerkand'da tahta geçti (279-295/892-907).³⁷ Emir İsmail devleti Buhara'yı merkez edinerek yönetti.

Kaynaklarda Ebû Hafs es-Sağîr'e *er-Reddü alâ Ehli'l-Ehvâ* adlı bir kitap isnad edilmektedir. *Keşfü'z-Zunûn'*da bu kitap Ebu Hafs el-Kebîr'e nisbet edilmektedir.³⁸ Ancak kitap oğul Ebû Hafs es-Sağîr'e aittir.³⁹ *er-Reddü alâ Ehli'l-Ehvâ*'nın Hanefî çevrelerde okunduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Ebû İshak İbrahim b. İsmail es-Saffar'ın (ö. 534/1139) okuduğu kitaplar arasında *er-Reddü alâ Ehli'l-Ehvâ* da sayılmaktadır.⁴⁰ es-

³⁵ Süleymaniye Kütüphanesi, Hüseyin Paşa nu: 43. Ebû Abdillâh el-Buhârî müellif olarak gösterilmektedir. Senedi ise Ebû Hafs el-Kebîr ile başlamaktadır.

İsparta İl Halk Kütüphanesi 32 Hk 1519/4 (Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi BY3859, 55b). Ebû Abdillâh el-Buhârî olarak kataloglanmış. Senedi Ebû Hafs el-Kebîr ile başlamaktadır.

³⁶ Mollazade, *Târîh-i Mollazâde der Zikri Mezâzât-ı Buhârâ*, neşr. Ahmed Gülçinmaânî, Tahran, İbn Sina, 1339, s. 18, 21, 22.

³⁷ en-Narşahî, *Târîh-i Buhârâ*, s. 116; Hasan Kurt, "Devlet Kurma Sürecinde Sâ mânîoğulları", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 44-2, 2003, (ss. 109-129), s. 122.

³⁸ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, Maarif Matbaası, 1941, I, 838.

الرد على أهل الهوا (الأهواء) لأبي عبد الله ... المعروف بأبي حفص الكبير (الصغير محمد ابن أحمد); (أبو عبد الله بن أبي حفص الكبير - صاحب كتاب الرد على أهل الأهواء)

³⁹ es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, IV, s. 326

el-Kureşî, *el-Cevâhir*, IV, s. 257

⁴⁰ el-Kureşî, *el-Cevâhir*, I, s. 73-74. وكتاب الرد على أهل الأهواء تصنيف (أبو إسماعيل بن إسماعيل ... أبو إسحاق الفقيه عرف بالصفار ... وسمع ... على والده ... وكتاب الرد على أهل الأهواء تصنيف (أبي عبد الله ابن أبي حفص الكبير)

Saffar, *Telhisü'l-edille* adlı eserinde kitabın ismini zikredip Ebû Abdillâh b. Ebî Hafs el-Kebîr'e nisbet ederek nakillerde bulunmaktadır.⁴¹ Kefevî (ö. 990/1582), kitabı Ebû Hafs es-Sağîr'e nisbet edip ondan nakillerde bulunmaktadır.⁴²

Ebû Hafs es-Sağîr'in oğlu Ebû Hafs Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Hafs b. ez-Zibrikân Buhâra fakîhi ve emirin danışmanı (müşîru'l-memleke) olarak tanıtılmaktadır. Sâmânî emiri II. Nasr b. Ahmed b. Nûh (301-331/914-943) Nisabur halkından Dehriyye mensubu, ilhâd görüşleriyle münazara yapan bir adamı 327/939 yılında tutuklamış, Ebû Hafs Ahmed b. Muhammed, durumunu ortaya çıkarmak için bu adam hakkında tahkikat yapmak istemişti. Bir eve konan ve başına muhafız görevlendirilen adam bir gece kaçıp Çin'e gitmişti.⁴³ II. Nasr b. Ahmed b. Nûh 333/945 yılında Karmatîler aleyhine harekete geçip, liderleri Muhammed b. Ahmed el-Pezdevi ve es-Sabbağ diye bilinen Muhammed b. Said'i öldürmüştü. Bunun için Ebû Hafs Ahmed b. Muhammed el-İclî ve vezir Ebu'l-Fazl Muhammed el-Mervezî emire yardım etmişlerdi.⁴⁴ İsmailiyye mezhebinin davetini yapan Ebu't-Tayyib el-Mus'abî ve Ebu'l-Hasan İbn Sevâde er-Râzî, emir Nasr b. Ahmed'i mezhebe kazandırmaya çalışmışlardı.⁴⁵

Ebu Abdirrahman b. Ebi'l-Leys el-Buhârî (ö. 307/919)

Yukarıda işaret edildiği üzere, bir yazma nüshasının kapağındaki ifadelerde *es-Sevâdu'l-Azam'*ın üç müellifinden biri olarak Ebû Abdirrahman b. Ebi'l-Leys el-Buhârî ismi verilmektedir.⁴⁶ Ayrıca Necmuddin Ebû Şuca'en-Nâsırî de *es-Sevâdu'l-Azam'*ın yazarı (eimme) olarak üç Hanefî âlimin ismini vermektedir. Bunlardan biri de Ebu Abdirrahman b. Ebi'l-Leys el-Buhârî'dir.⁴⁷

Ebu Abdirrahman b. Ebi'l-Leys, Ebû Hafs es-Sağîr'den (Ebû Abdillâh el-Buhârî) rivayette bulunmuştur. Irak, Hicaz, Mısır, Şam ve Horasan'ın farklı beldelerine seyahatler etmiştir. Ehlü'l-adâle ve's-sıdk olarak nitelenmektedir. Kitaplar tasnif etmiş bir Hanefî âlimdir. Ebû Abdirrahman 307/919 yılında Semerkant'ta vefat etmiştir.⁴⁸

*es-Sevâdu'l-Azam'*da vitir namazı ve imamın abdestinin bozulmasıyla ilgili bahislerde sâlih fukahâ olarak sayılan isimler arasında Ahmed b. Hafs (Ebû Hafs el-Kebîr ve oğlu Ebû Abdillâh b. Ebî Hafs (Ebû Hafs es-Sağîr) ve Ebu Abdirrahman b. Ebi'l-Leys de sayılmaktadır. Ayrıca zâhidler arasında Ebu'l-Kâsım el-Hakîm (el-Hakîm es-Semerkandî) de yer almaktadır.⁴⁹

⁴¹ Saffar el-Buhârî'nin bu eserden yaptığı alıntılar için bkz. Ebû İshak İbrahim b. İsmâil Saffar el-Buhârî, *Telhisü'l-Edille li Kavâ'idit-Tevhîd*, tahkik: Angelika Brodersen, Beyrut, el-Ma'hedü'l-Almani li'l-Ebhâsi's-Şarkıyye, 2011, I, 47, 50, 55, 120, 262; II, 567, 743, 815, 817, 826, 848, 849, 880.

⁴² Kefevî, *Ketâibü 'Alâmi'l-Ahyâr*, thk: Saffet Köse ve diğerleri, İstanbul, İrşad, 1438/2017, I, s. 551 (nu: 168).

⁴³ Reşid b. Zübeyr, *Kitabü'z-Zehair ve't-tuhaf*, tahkik: Muhammed Hamidullah, Kuveyt, Dâiretü'l-Matbuat ve'n-Neşr, 1959, s. 140.

⁴⁴ en-Nesefî, *el-Kand*, s. 203.

⁴⁵ Ebu Mansur es-Seâlîbî, *Adâbu'l-mülûk*, neşr: Abdulhamid Hamdan, Kahire, Âlemu'l-Kütüb, 1428/2007, s. 84-88: Hükümdarlık Sanatı, çeviren Sait Aykut, İnsan Yayınları, İstanbul, 1997, s. 173-176.

⁴⁶ Kasidecizade, nu: 726. Metni daha önceki dipnotlarda verilmiştir.

⁴⁷ Necmuddin Ebû Şuca' Menkûbers b. Yalınkılıç et-Türkî en-Nâsırî, *en-Nâru'l-lâmi'*, Murad Molla nu:1394, v. 2b; Köprülü Kütüphanesi, Fazıl Ahmed Paşa, nu: 861, v. 3b.

⁴⁸ es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, IV, s. 88.

⁴⁹ el-Hakîm es-Semerkandî, *es-Sevâdu'l-A'zam*, İstanbul, Yasin Yayınevi, 2013, s. 83, 84.

el-Hakîm es-Semerkindî (ö. 342/953)

Ebü'l-Kâsım İshâk b. Muhammed el-Kâdî el-Hakîm es-Semerkindî (ö. 342/953) hocası sûfî Ebû Bekir el-Verrâk'ın vefat tarihinden (280/893) hareketle 260/874 yıllarında doğmuş kabul edilmektedir.⁵⁰ Bu durumda emir İsmail'in abisi Nasr'dan sonra Sâ mânî devletinin başına geçtiğinde Semerkandî on dokuz yaşında, *es-Sevâdu'l-Azam'*ın yazılması emrinin verildiği tarih olarak tahmin edilen 290/903 yılında ise otuz yaşında olmaktadır.

Semerkindî, hikmetli öğütleri ve uzun müddet yürüttüğü Semerkant kadılığı sırasında verdiği isabetli kararlarından dolayı "hakîm" olarak anılmıştır. Abdullah b. Muhammed Kalânîsî (ö. 500/1107 ?), Hoca Hakîm diyerek Semerkandî'nin görüşlerine yer vermektedir.⁵¹

Ebü Abdillâh Zeynüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdilkâdir er-Râzî⁵² (ö. 666/1268'den sonra) *Hidâye mine'l-İtikâd* ismini verdiği *Bed'u'l-Emâlî* şerhinde *es-Sevâdu'l-Azam'*ı kaynakları arasında saymakta, ancak müellif ismi vermemektedir.⁵³ *Şerhu Cümeli min usûli'd-dîn'*de Hakîm Semerkandî'ye nisbetle bazı kelâmî görüşler nakledilmektedir.⁵⁴

*es-Sevâdu'l-A'zam'*ın Yazılmasını Emreden Emir İsmail (279-295/892-907)

Emir Ebû İbrahim İsmail b. Ahmed b. Esed b. Sâ mânî 234/849 yılında Fergana'da doğmuştu. Buhara halkının isteği üzerine Emir İsmail 260/874 yılı Ramazan ayında Buhara'ya geldi. Nasr b. Ahmed'in 279/892 yılında vefatı sonrasında Sâ mânîlerin başına geçti.

İsmail b. Ahmed bazı araştırmacılar tarafından Sâ mânîler Devleti'nin gerçek kurucusu sayılmaktadır. Saffârî emîri Amr b. Leys'i Belh şehri yakınlarındaki savaşta mağlûp edip (287/900) esir almasıyla Horasan topraklarının büyük kısmını ele geçirmişti.

Emir İsmail adaletle hükmeden fazilet sahibi emirlerdendi. Yönettiği halkına karşı şefkatliydi. Güzel ahlak ve adab-ı muaşeret, cihada rağbet ve kâfirler ile savaş konularında darb-ı mesel olmuştu. Çok askeri vardı. Emir İsmail babasından hadis rivayet etmişti. Emir İsmail'den de Muhammed b. Kureyş el-Mervezî / el-Merverûzî (ö. 341/ 953 ?), Abdurrahman b. Muhammed el-Kâdî el-Ebherî⁵⁵ (ö. 342/954), kâtibi İsa b.

⁵⁰ Mustafa Can, "Hakîm es-Semerkindî", <https://islamansiklopedisi.org.tr/hakim-es-semerkandi>

⁵¹ Abdullah b. Muhammed Kalânîsî, *İrşad der marifet ve vaaz ve ahlâk*, neşr: Arif Nevşahi, Tahrân, Miras-ı Mektub, 2006, s. 11, 12, 14, 15, 18, 20, 25, 27, 28, 33, 45, 50, 58, 59, 60, 62, 63, 68, 69, 71, 72, 80, 81, 91, 106, 109, 111, 113, 116, 119, 124, 125, 127, 129, 130, 137, 143, 147, 149, 152, 156, 157, 160, 163, 167, 173, 175, 180, 181, 184, 191, 201, 204, 205, 209, 214, 223, 229, 231, 242, 246, 247, 249, 251, 253, 255, 256, 260, 262, 263, 277, 281, 282, 285, 286.

⁵² Hüseyin Elmalı, "Râzî, Muhammed b. Ebû Bekir", DİA, c: 34, s. 487-488.

⁵³ Bu şerhi tahkik eden, müellif olarak hatalı bir şekilde Ebû Bekir er-Râzî'yi (ö. 370) göstermiştir. *Bedu'l-Emâlî'*nin müellifi Sirâcüddîn Alî b. Osmân el-Üşî (ö. 575/1179) hakkında hiçbir bilgi vermemiştir. Ayrıca dipnotlarda yoğun bir kelimeler aleyhtarlığı gösterilip kitabın neşrini neredeyse reddiye döndürmüştür. Metinde adı geçen kitaplar ve müellifler ile ilgili bilgi vermemiştir. Örneğin er-Râzî'nin kaynakları arasında saydıklarından sadece et-Tahâvî için dipnotta tanıtıcı bilgi verilirken *es-Sevâdu'l-Azam* ve diğerleri hakkında bilgi verilmemiştir. Muhammed b. Ebî Bekir er-Râzî (Ebû Bekir Ahmed er-Râzî'ye nisbet edilerek yayınlanmış), *Şerhu Bedi'l-Emâlî*, thk: Ebû Amr el-Hüseynî, Beyrut, Dârul-Kutubi'l-İlmiyye, 2001, s. 21.

⁵⁴ İbn Yahya b. İshak, *Şerhu Cümeli usûli'd-dîn*, s. 55, 104, 133, 161, 192.

⁵⁵ Şâş kadılığı yapan Ebû Bekir Abdurrahman b. Muhammed el-Ebherî, Emir İsmail'den münker hadisler rivayet ettiği bilsinine ilaveten yalancı (kezzâb) olarak tanıtılıyor. *es-Sem'ânî, el-Ensâb*, I, s. 78.

Muhammed b. İsa et-Tahmânî (ö. 293/ 905) ve Abdullah b. Muhammed b. Yakub el-Buhârî (ö. 340/952) rivayet etmiştir. Emir İsmail, Safer 295/907 tarihinde Buhara'da vefat etti. Emir İsmail, ihtilafları bilir, bir gruba açıkça meyil göstermezdi.⁵⁶

Katibi İsa b. Muhammed et-Tahmânî'den oğlu Ebû Sâlih Muhammed'in naklettiğine göre Emir İsmail bir dönem Şia mezhebine meylediyordu. Bundan gördüğü bir rüza sebebiyle vazgeçmişti. Emir İsmail "gençliğimde Şia'ya meylederdim" diye anlatmaktadır. "Ruyamda Hz. Peygamber'i gördüm... Aylarca hasta oldum. Tabipler birçok tedavi uyguladı, iyileşemedim. Kardeşim Nasr 'inandığın şeyden Allah'a tevbe et, Peygamber'ine dön' diye yazdı. "Şia'dan döndüm ve iyileştim."⁵⁷

et-Tahmânî'den nakledilen ve farklı detaylar içeren başka bir kayıta Emir İsmail bu durumu şöyle anlatmıştır: "Babamız bize bir eğitimci (müeddib) getirmişti, Rafizi mezhebini (rafz) öğretiyordu. Uyudum ve rüyamda Hz. Peygamber'i Hz. Ebu Bekir ve Ömer ile birlikte gördüm. Hz. Peygamber "niçin sahâbîlerime sövüyorsun?" dedi. Eliyle beni sarstı. Korkarak uyandım. Humadan titriyordum. Yedi ay yatakta kaldım. Saçım döküldü. Kardeşim (Emir Nasr) yanıma geldi, "hikayen nedir?" dedi, anlattım. "Resulullah'tan af dile" dedi. Af diledim ve tevbe ettim. Üzerinden bir Cuma geçti ve saçlarım yeniden çıktı."⁵⁸

Emir İsmail Şâfiî âlim Muhammed b. Nasr el-Mervezî'ye⁵⁹ (ö. 294/906) gösterdiği saygıyla ilgili Veziri Ebû'l-Fazl Belamî'den⁶⁰ (ö. 329/940) nakledilen bilgide rüyasında gördüğü Hz. Peygamber tarafından takdir edildiğini anlatmıştır: "Semerkand'da kardeşim İshak ile otuyorduk. Muhammed b. Nasr el-Mervezî yanımıza geldi. Onunla selamlaştım, ona yakın durdum, ikramda bulundum. Kalktığında da öyle yaptım. Kardeşim ona iltifat etmedi. Gece rüyamda gördüğüm Hz. Peygamber 'senin ve evlatlarının saltanatı sabit kalacak. Kardeşinin ve çocuklarının saltanatı, Muhammed b. Nasr'ı aşağıladı için harap olacak' dedi."⁶¹

Ebû Abdillâh Muhammed İbn Mende'nin (ö. 395/1005) Merv'de dinlediği Emir İsmail'in ravilerilerinden olan Muhammed b. Kureyş el-Mervezî şöyle demiştir: Horasan emiri Ebû İbrahim İsmail b. Ahmed'den dinledim. Emir söyle diyordu: "İman söz ve ameldir, artar ve eksilir. Bunun üzerine yaşıyorum, böyle öleceğim".⁶²

Yukarıda işaret edildiği üzere, Ebû Hafs es-Sagîr, Buhara halkının temsilcisi olarak şehri Sâmânî emiri İsmâil b. Ahmed'e teslim eden eşrafın lideridir. Bu olay, Buhara'da Hanefîler ile Sâmânîler arasında devletin yıkılışına kadar devam edecek bir iş birliğinin başlangıcını teşkil etmiştir.⁶³

⁵⁶ en-Nesefi, *el-Kand*, s. 65.

⁵⁷ en-Nesefi, *el-Kand*, s. 66.

⁵⁸ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, tahkik: Ömer Abdüsselam Tedmurî, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1413/1993, XXII, s. 109; ez-Zehebî, *Siyeru alâmi'n-nubelâ*, XIV, s. 154.

⁵⁹ Halit Ünal, "Mervezî, Muhammed b. Nasr", <https://islamansiklopedisi.org.tr/mervezi-muhammed-b-nasr>

⁶⁰ Ayla Demiroğlu, "Bel'amî, Ebû'l-Fazl", <https://islamansiklopedisi.org.tr/belami-ebul-fazl>

⁶¹ en-Nesefi, *el-Kand*, s. 66.

⁶² Ebû Abdillâh Muhammed İbn Mende, *Fethu'l-bâb fi'l-kunâ ve'l-elkâb*, tahkik: Ebu Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâryâbî, Riyad, Mektebetü'l-Kevser, 1417/1996, s. 39.

⁶³ Murteza Bedir, "Ebû Hafs el-Kebîr", DİA, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ebu-hafs-el-kebir>

Ebu Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Yakub es-Sübezmûnî/es-Sebezmûnî (258-340/872-952), Emîr İsmail b. Ahmed'in sorunlarına cevap vermek üzere sarayında görev aldığı için "üstâz" diye biliniyordu. es-Sebezmûnî Irak ve Horasan'a yolculuk etmişti. Buhârâ'da vefat etti.⁶⁴ Bazı kaynaklarda es-Sebezmûnî'nin Ebû Hafs es-Sağîr'den⁶⁵ (ö. 264/878) ve Esbât b. Elyesa'dan (ö. 263/877) rivayette bulunduğu kaydedilmektedir.⁶⁶ Ancak es-Sebezmûnî henüz altı-yedi yaşındayken bu iki âlimin vefat ettiği görülmektedir.

Bu dönemin coğrafyacılarından el-Makdisî'nin (ö. 380/990) de ifade ettiği gibi Sâ mânîler, Hanefî mezhebine meyletmekteydi. Buhara'nın en iyi fakihini seçip tayin ediyorlar ve onun görüşlerine göre karar alıyorlardı. Buna Muhammed b. el-Fazl örnek olarak verilmektedir.⁶⁷ Bu âlim, es-Sebezmûnî'den ders almış⁶⁸ olan Ebû Bekir Muhammed b. el-Fazl el-Kumârî (ö. 381/991) olmalıdır.⁶⁹

es-Sevâdu'l-A'zam'ın Farsça'ya Çevrilmesinin Sebebi: Bölgede Ehl-i Bidat

Sâ mânîler döneminde istikrarı ortadan kaldıran siyasi hadiseler bölgedeki farklı mezhebi gruplar tarafından imkân olarak değerlendirildi. II. Ahmed b. İsmâil (295-301/907-914) kendi gulâmları tarafından öldürüldü.⁷⁰ Onları buna kıskırtanlardan biri olan Sâ mânîlerin komutanlarından Hüseyin b. Ali el-Merverrûzî hakkında Şîi İsmailiyye mezhebinin davetinin bölgedeki temsilcilerinden olduğuna dair bilgiler vardır.⁷¹

Babası öldürüldüğünde 8 yaşında tahta çıkan II. Nasr b. Ahmed (301-331/914-943) döneminde Ebû Abdillâh Muhammed Ceyhânî (ö. 330/942) ve Ebû'l-Fazl Muhammed Bel'amî (ö. 329/940) gibi vezirler görev üstlenmiştir. İç isyanlar ve özellikle batı sınırındaki savaşlar II. Nasr döneminin zorlukları olmuştur.

Bu hadiseler yaşanırken bölgede ortaya çıkan farklı mezheplere karşı Hanefî âlimlerin tepkisini içeren bazı bilgiler kaynaklara yansımıştır. İmam el-Matürîdî'nin hocası Ebu Nasr el-İyâzî'nin oğlu Hanefî âlim Ebu Bekir Muhammed el-İyâzî'nin bölgedeki Mutezile tesirine karşı mücadelesi buna örnektir.⁷²

Bir rivayete göre Ribât-ı Gâziyan'da gazilere İmam el-Mâtürîdî ilm-i kelâm, Hakîm Semerkandî ilm-i hikmet okutuyordu. Yapılan tartışmalarda Şîa mezhebinden olanlar gâlip geliyorlardı. Hızır'ın duasıyla ilm-i hikmet aydınlığına kavuşan bu iki

⁶⁴ es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, I, s. 129; III, 213.

⁶⁵ Ebu'l-Hasanat Abdulhay Leknevi, *el-Fevaidü'l-behiyye fi teracimi'l-Hanefiyye*, neşr. Muhammed. Bedreddin Ebû Firas, Mısır, 1324, s. 105.

⁶⁶ es-Sem'ânî'nin kaydından Ebû Hafs es-Sağîr'den rivayet edenin Ebû Sâlih Marûf b. Mansûr es-Sebezmûnî de anlaşılabilir. es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, III, 214.

⁶⁷ Şemsüddin Ebu Abdillâh Muhammed el-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsim fi Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, Leiden: Brill, 1906, s. 338-339.

⁶⁸ Ebû Hanîfe – Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî – Ebû Hafs el-Kebîr – Ebû Hafs es-Sağîr – Abdullah b. Muhammed es-Sebezmûnî – Muhammed b. Fazl el-Buhârî şeklindeki Hanefî fıkıh silsilesi hakkındaki detaylar için bakınız: Murteza Bedir, "Ebû Hafs el-Kebîr", DİA, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ebu-hafs-el-kebir>

⁶⁹ el-Kureşî, *el-Cevâhir*, III, s. 300.

⁷⁰ Aydın Usta, *Şamanizmden Müslümanlığa Türklerin İslamlaşma Serüveni (Sâ mânîler Devleti 874-1005)*, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2007, s. 112, 116, 152.

⁷¹ Ali Avcu, *Horasan-Maveraunnehir'de İsmailîlik*, İstanbul, Marmara Akademi, 2018, s. 149.

⁷² Şükrü Özen, "IV. (X.) Yüzyılda Mâverâunnehir'de Ehl-i Sünnet-Mu'tezile Mücadelesi ve Bir Ehl-i Sünnet Beyanamesi", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sayı: 9, 2003, s. 49-85.

âlim Şîa mensuplarını mağlup ettiler.⁷³

Ömrünün büyük bölümünü Semerkant'ta geçiren müfessir Muhammed b. Mes'ûd Ayyaşi (ö. 320/930[?]) Sünni iken Şii olmuştu.⁷⁴ Gaybet döneminde Semerkant'ta imamın vekili olarak Ali b. Hüseyin et-Taberî isimli biri bulunuyordu.⁷⁵ *es-Sevâdu'l-Azam*'da Râfıza isimlendirmesiyle Şîa mezhebine tenkitler yönetilmektedir.⁷⁶

Şîî İsmailî daveti bir dönem etkili olmuştu. Emir II. Nasr b. Ahmed'in (301-331/914-943) de İsmailiyye mezhebine girdiği, bundan duyulan hoşnutsuzluk neticesinde askerlerin de karıştığı gelişmelerin önü alınmak üzere tahtını oğlu Nuh'a terkettiği kaydedilmektedir. II. Nasr'ın bu mezhebe girdiğine dair bilgilerin "bir yakıştırmadan ibaret olduğunu" savunan araştırmacılar da vardır.⁷⁷

Sâmânîlerin askerleri çoğunlukla Türklerdendi.⁷⁸ Ordunun genelde İsmailiyye mezhebine karşı çıktığı anlaşılmaktadır. İbnü'n-Nedîm'e⁷⁹ ve Nizâmülmülk'e göre Sâmânî hükümdarı II. Nasr b. Ahmed, bazı devlet adamları gibi, Şîî-İsmâîlî davetçisi Muhammed b. Ahmed en-Nesefî/Nahşebî'nin gayretleriyle İsmâiliyye mezhebine girdi. Sâmânî veziri Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed Ceyhânî (ö. 330/942) ve başka devlet adamları da İsmâiliyye mezhebine katılanlar arasında gösterilmektedir.⁸⁰ Diğer bir vezir Ebu't-Tayyib el-Mus'abî Karâmîta, Zendeka ve ilhâd ile itham edilmekteydi.⁸¹ el-Mus'abî ve Ebu'l-Hasan İbn Sevâde er-Râzî isimli başka biri, II. Nasr'ı İsmailiyye mezhebine girme hususunda etkilemişlerdi.⁸² Nizâmülmülk'e göre Türkler ve ordunun ileri gelenleri hükümdarın yoldan çıkıp Karmatî oluşundan rahatsız oldular. O devirde bunlara Karmatî denmekteydi. Âlimler, şehrin ve civar bölgelerin kâdıları ordunun sipah-sâlârının huzuruna gelerek "bu Nahşebî denen herif hükümdarı yoldan çıkarmış ve Karmatî yapmış, biz oturup bunu seyredemeyiz" dediler. Ordu kumandanları kâfir bir padişah istemedikleri yönünde fikir birliğine vardılar. Yapılacak tertibi haber alan şehzade Nuh'un gayretleriyle sipah-salar öldürülmüş, II. Nasr hapse konulmuştu. Başa geçen Nuh b. Nasr (331-343/943-945) "haydi davranın da gazaya çıkalım. Zira Maverâünnehr Karmatî mezhebine girip kâfir olmuştur. Gidip hepsini tepeleyip Allah yolunda çarpışalım" demişti. "Muhammed Nahşebî'yi derdest eyleyip kellesini uçurdular."⁸³ Cümle Horâsân ve Maverâünnehr'de o sapkınlardan bir teki sağ kalmadı. Bundan sonra Irak ve Horâsân'da hiç kimse bu mezhebi alenen ağzına

⁷³ Muhammed b. Abdülcelîl es-Semerkandî, *Kandiyye*, nşr. İrec Efşâr, Tahran, Tahûrî, 1334/1955, s. 3.

⁷⁴ Hayatı hakkında detaylar için bakınız: M. Enes Topgöl, *Erken Dönem Şii Rical İlmî: Keşî Örneği*, İstanbul, İFAV, 2015, s. 68.

⁷⁵ Habip Demir, *Horasan'da Şiilik*, Ankara, Otto, 2017, s. 92.

⁷⁶ el-Hakîm es-Semerkandî, *es-Sevâdu'l-A'zam*, İstanbul, Yasin Yayınevi, 2013, s. 16, 24, 85.

⁷⁷ Usta, *Sâmânîler Devleti*, s. 155.

⁷⁸ Ebû İshak İbrahim el-İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, (Leiden, Brill, 1927'den) Beyrut, Dâru Sâdır, 2004, s. 292; İbn Havkal, *Sûratu'l-Arz*, Beyrut, Dâru Mektebeti'l-Hayat, 1992, s. 390.

⁷⁹ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, tahkik: Rıza Teceddüd, Tahran, 1391/1971, s. 339.

⁸⁰ Nizamülmülk, *Siyasetname*, çeviren M. Taha Ayar, İstanbul, İş Bankası, 2009, s. 313.

⁸¹ en-Nesefî, *el-Kand*, s. 438.

⁸² Ebû Mansûr es-Se'âlebî, *Âdâbu'l-Mülûk*, neşr. Abdulhamid Hamdan, Kahire, Âlemü'l-Kütüb, 1428/2007, s. 84-88. Metnin İngilizce çevirisi ve değerlendirilmesi için bakınız: Patricia Crone, Luke Treadwell, "A new text on Ismailism at the Samanid court", *Texts, Documents and Artefacts, Islamic Studies in Honour of D.S. Richards*, ed. Chase F. Robinson, Leiden, 2003, pp. 37-67.

⁸³ İbnü'l-Esîr'e göre asılarak öldürülen Nahşebî'nin (Nesefî) cesedi çalınmış, kimin çaldığı bilinmemiştir. *el-Kâmil*, VIII, s. 404.

alamadı.⁸⁴

Tarihçiler II. Nasr b. Ahmed'in İsmâîlîliğe girmesinden bahsetmez. II. Nasr 331/943 yılında veremden öldü.⁸⁵ Frye'ye göre II. Nasr'ın bastırıldığı paralar üzerinde Abbâsî halifelerinin ismi yer alıyordu. "Fâtımî halifesine tabi olmayı kabul ettiğine inanmak zordur."⁸⁶

I. Nûh b. Nasr öldükten sonra on yaşında tahta geçen I. Abdülmelik b. Nûh (343-350/954-961) döneminde devlet yönetiminde komutanları arasında nüfuz mücadeleleri yaşandı. Kardeşi I. Mansûr b. Nûh (350-365/961-976) Gazneliler devletinin temellerini atan Alp-Tegin'nin muhalefetiyle karşılaştı.

Nizamülmülk'ün verdiği bilgilere göre Mansûr b. Nûh'un (350-365/961-976) Sâ mânî hükümdarı oluşundan on beş sene sonra "Buhârâ ve Horâsân'da faaliyetlerini gizli gizli yürüten Bâtınîler halkı yoldan çıkararak tekrar bir isyan dalgası başlattılar. Daha çok söz konusu mezhep yüzünden babaları ve dedeleri katledilen kişiler bu mezhebe katılmaktaydılar." Bu dönemde devletin ileri gelen yöneticilerinden bazıları bu mezhebe katılmışlardı. "Bunları mezhebe davet edenler de Ebu'l-Fazl Zengürz ve tek gözlü Atik adlı iki herif idi." Bâtınîler Fergana, Hucend ve Kasan'daki takipçileri olan Sepid-Camegan (Beyaz Giyenler, Mübeyyiza) ile "özlerimiz aynıdır" diyerek ittifak aramışlardı. Vezir Ebu Ali Bel'amî ve gulam ve bendeleri idare eden Emir Bektüzün'ü hükümdar Mansur'un gözünden düşürerek hapse atılmalarını sağladılar. Bunlara müdahale etmek için Nişabur'dan hareket ederek Buhârâ'ya gelmek için yola çıkan (Gazneli Devleti'ni kuracak olan) Alptigin durduruldu. Alptigin hükümdara "Karmatî mezhebine girmiş bulunan birçok havassın ve dergâh ehlin isyan etmek niyetindedir" diye mektup gönderdi. Bir mektup da Buhârâ kadısına göndermişti. Kâdî'ul-kudât Ebu Ahmed Mergazî hükümdar ile görüşüp durumu anlatmıştı. Ertesi gün Sefid-Camegan'ın (Mübeyyiza) Fergana'da ayaklandıkları, Horâsân'da Tâlekân tarafında Karmatîlerin İsmâîli mezhebini açıktan tebliğe giriştikleri ve kılıca sarıldıkları haberi geldi. Mansur, Ebu Ali Bel'amî ve Bektüzün'ü zindanından çıkarmalarını emretti. Ulema karşısına çıkarılan Ebu'l-Fazl Zengürz ve Atik tutuklanıp hapsedildi. Talekan ve Fergana'ya asker gönderildi. "Önlerine gelen Karmatîyi yakalayıp öldürdüler."⁸⁷ Bağdâdîye göre bir dönem Horasan sipahsaları olmuş ve devlete isyan etmiş olan Ebû Ali İbn Sîmcûr⁸⁸ (ö. 387/997) da gizlice bunlarla ittifak içerisindeydi.⁸⁹

es-Sevâdu'l-A'zam'ın Farsça'ya Çevirten Emir II. Nûh b. Mansûr (365-387/976-997)

II. Nûh b. Mansûr babasının ölümünün ardından henüz on üç yaşında iken Sâ mânî tahtına çıktı (Şevval 365 / Haziran 976).⁹⁰ Horasan bölgesinde özellikle Sîmcûrîler kuvvetli bir duruma gelmişti. Ebû Ali Sîmcûrî, Sâ mânî Devleti aleyhine

⁸⁴ Nizamülmülk, *Siyasetname*, s. 302-310. Bu sürecin detayları için bakınız: Avcu, *Horasan-Maveraunnehirde İsmâîlîlik*, s. 154.

⁸⁵ Ahmet Güner, "Nasr b. Ahmed", *DİA*, c. 32, s. 412-413.

⁸⁶ Richard Nelson Frye, *Orta Çağın Başarısı Buhara*, çev. Hasan Kurt, Ankara, Ahmet Yesevi Üniversitesi Yardım Vakfı, t.y., s. 88.

⁸⁷ Nizamülmülk, *Siyasetname*, s. 313-319; Avcu, *Horasan-Maveraunnehirde İsmâîlîlik*, s. 191.

⁸⁸ Erdoğan Merçil, "Sîmcûrîler", *DİA*, c. 37, s. 210-211.

⁸⁹ el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, s. 293

⁹⁰ Ahmet Güner, "Nûh II", <https://islamansiklopedisi.org.tr/nuh-ii>

Karahanlılar ile ittifak yaptı.⁹¹ Karahanlılar 367/977 yılında Fergana'yı ele geçirmişlerdi. Buğra Han Harun 380/990 yılında İsficab'ı, 382/992 yılında başkent Buhara'yı ele geçirmişti. Emir II. Nuh şehri terketmişti. Hastalanan Buğra Han'a şehrin ikliminin iyi gelmediği için tavsiye üzerine Buhara'dan gitmiş, II. Nuh geri dönmüştü. Horasan'ın merkezlerinden Nisabur'da Sâmânîler Hanefileri kollayıp Hanefi kâdı tayin ederlerken Simcûrîler Şâfiîlerin desteğini almak için Şâfiî kadı tayin ediyorlardı. Horasan valisi Simcûrî karşısında Gazneli Sebüktekin'in desteğiyle ayakta kalan Sâmânîler bundan sonra da Gaznelilerin nüfuzuna maruz kalmıştı.⁹²

II. Nuh'un oğulları II. Mansûr (387-389/997-999) bizzat konutanları tarafından tahtan indirilmiş, II. Abdülmelik (389-390/999-1000) zamanında Karahanlı hükümdarı İliğ Han Nasr 389/999 yılında Buharayı ele geçirmişti. II. İsmâil b. Nûh (390-395/1000-1005) Karahanlı esaretinden kurtulup bir ara Selçuklular ile güç birliği de yaparak devleti toparlamaya çalıştıysa da başaramadı. Sâmânîler toprakları Karahanlılar ve Gazneliler'in eline geçti.

Sonuç

Sâmânîler Devleti Türklerin İslam dinine girişinde etkili olmuştur. Devletin asıl kurucusu sayılan Emir İsmail tarafından yazdırılan *es-Savâdu'l-Azam* araştırmacılar tarafından devletin akidesi kabul edilmiştir. Devletin son hükümdarlarından II. Nuh b. Mansur zamanında Farsça'ya çevirilen eser daha sonra Muhammed Parsa tarafından da ihtisar edilmiştir. Kitabın farklı nüshalarında müellif olarak isimleri geçen Ebû Hafs el-Kebîr ve oğlu Ebû Hafs es-Sagîr aynı zamanda devletin merkezi olan Buhara'da etkili isimlerdir. Kaynaklardaki Buhara'da Ehl-i Sünnet denildiğinde Ebû Hafs el-Kebîr takipçilerinin anlaşıldığı, Buhara'da ilmin onun gayretleriyle yerleştiği gibi ifadeler buna işarettir. Bunun yanı sıra Ebû Hafs Medresesi'nden bahsedilmesi ve 7./13. yüzyılda bile bu medreseden ders alan isimlerden söz edilmesi etkisinin uzun süre devam ettiğini göstermektedir. Ebû Hafs el-Kebîr'e ve oğlu Ebû Hafs es-Sagîr'e nisbet edilen *es-Savâdu'l-Azam* yazmalarının başında, basılmış nüshalarda olmayan ilave bilgiler vardır. Ayrıca ilim çevrelerinin ilişki ağlarının tespiti için de imkân sağlayacak şekilde rivayetlerin senedleri vardır. Ebû Hafs es-Sagîr tarafından yazılan *er-Red alâ ehli'l-Ehvâ* adlı eserin en azından *es-Savâdu'l-Azam*'ın temel kaynaklarından biri olabilir. Bazı rivayet senedlerinde sonraki tarihlerde yaşamış âlimlerin isimlerinin yer alması metnin Ebû Hafs es-Sagîr'e veya babasına ait olması ihtimalini zayıflatmaktadır. *es-Savâdu'l-Azam*'ın içeriği ile *er-Red alâ ehli'l-Ehvâ* adlı eserden nakledilen ifadelerin ayrıntılı mukayesesi yeni tespitlere imkan verebilir.

⁹¹ Erdoğan Merçil, "Simcûrîler", <https://islamansiklopedisi.org.tr/simcuriler>

⁹² Usta, *Sâmânîler Devleti*, s. 231-308.

PROF. DR. FUAT SEZGİN ANISINA

GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE TÜRKİSTAN: TARİH, KÜLTÜR VE MEDENİYET SEMPOZYUMU

ПРОФ. ДОК. ФУАТ СЕЗГИННИҢ КҮРМЕТІНЕ
ТҮРКІСТАННЫҢ ӨТКЕНІ МЕН БҮГІНІ:
ТАРИХ, МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ ӨРКЕНИЕТ
СИМПОЗИУМЫ

Ankara/Türkistan 2019 / Анкара/Түркістан 2019

ПРОФ. ДОК. ФУАТ СЕЗГИННИҢ ҚҰРМЕТІНЕ ТҮРКІСТАННЫҢ ӨТКЕНІ МЕН БҮГІНІ:
ТАРИХ, МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ ӨРКЕНИЕТ СИМПОЗИУМЫ

**PROF. DR. FUAT SEZGİN ANISINA
GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE TÜRKİSTAN:
TARİH, KÜLTÜR VE MEDENİYET SEMPOZYUMU**

**ПРОФ. ДОК. ФУАТ СЕЗГИННИҢ ҚҰРМЕТІНЕ
ТҮРКІСТАННЫҢ ӨТКЕНІ МЕН БҮГІНІ:
ТАРИХ, МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ ӨРКЕНИЕТ
СИМПОЗИУМЫ**

ORGANİZASYON / ҰЙЫМДАСТЫРУ

Ahmet Yesevi Üniversitesi / Ахмет Яссауи Университеті
Hitit Üniversitesi / Хитит Университеті
Marmara Üniversitesi / Мармара Университеті

EDİTÖR / РЕДАКТОР

Prof. Dr. Süleyman Gezer / Профессор Доктор Сулейман Гезер

YAYIN KOORDİNATÖRÜ / КЕҢСЕ KOORDİNАТОРЫ

Narun Sarıgül / Харун Сарыгүл

ISBN: 978-9944-237-75-8

İnceleme Araştırma Dizisi: 62 /Зерттеу сериясы: 62

© Ahmet Yesevi Üniversitesi

Mütevelli Heyet Başkanlığı

Taşkent Cad. Şehit H. Temel Kuşuoğlu Sokak. No: 30 06490 Bahçelievler/ANKARA

Tel: 0312 216 06 00 • Faks: 0312 223 34 29

www.ayu.edu.tr yayinlar@yesevi.edu.tr

Kitapta ifade edilen fikir ve görüşler sadece yazarlarının olup, Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığının görüşlerini yansıtmazlar. / Кітапта жазылған пікірлер тек қана авторлар болып табылады және Ахмет Ясауи атындағы университеттің Өкілетті Кеңес басқармасының пікірлерін көрсетпейді.

Ankara/Türkistan 2019 / Анкара/Түркістан 2019